

Петро Пиріг, Юрій Конопля

ПРО ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО ТА ПЛАНИ ХРАМІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ*

У статті на основі використання широкого кола джерел, у тому числі й неопублікованих, та літератури відтворюються цікаві моменти розвитку церковного будівництва на Чернігівщині. Подаються відомості про кількість та типи храмів. Розглядаються питання реконструкції та відбудови церков на основі їхнього попереднього обстеження та складання креслеників. Значна увага приділена висвітленню проблеми, пов'язаної з планами храмів, що є недостатньо дослідженою в історико-архітектурній науці.

Ключові слова: християнство, православ'я, церква, храм, Чернігівщина, повіт, Київська Русь, XVII-XIX століття, дослідження, плани церков, учені.

Видатний учений і церковний діяч Іван Іванович Огієнко ототожнював Україну з християнською церквою. Під християнством він мав на увазі, насамперед, православ'я. «Християнством звано науку Ісуса Христа, як вона виложена головно в Новому Заповіті ... Християнська віра – те саме, що й християнство, наука Христова. Християнин – хто ісповідує науку Христову», – писав І. І. Огієнко [1]. І далі: «Церква найбільше проповідує про новозавітне життя, і власне вона найбільше розкриває Новий Заповіт і найбільше творить християнську культуру. Вона найбільше християнізує світ, вона – фортеця християнства ... Фортеці християнства у вільному світі є власне церкви Христові – вони боронять усіх нас від ... чорного поганства» [2].

Після прийняття християнства в Київській Русі почали з'являтися християнські храми, які ставали головним типом монументальних споруд суспільного характеру.

Дискусійним у науці є питання про їхніх попередників. На думку деяких учених, вони їх не мали [3]. Принаймні, в літописах відсутні будь-які згадки про існування язичницьких храмів, про їхню руйнацію, перетворення в храми християнські тощо. Релігійні ритуали, пов'язані з обожненням ідолів, що символізували відповідні сили природи, здійснювались у слов'ян, як вважає К. М. Афанасьєв, скоріше за все, на лоні природи [4].

Б. О. Рибаків зазначає, що ряд ритуальних дій вимагав наявності відповідних споруд, як тимчасових, так і постійних («капища», «кумирни идольские»), забезпечених зображеннями (дерев'яними чи кам'яними) язичницьких божеств [5].

Язичницькими місцями культури могли бути житла слов'ян, святилища в середині селища, священні місця навколо них й, нарешті, загальноплемінні культові центри [6]. Останніми були язичницькі храми. До такої думки академік прийшов як завдяки археологічним дослідженням, так і вивченню такого унікального етнографічного матеріалу, як вишивка. «...В русской вышивке очень часто мотив богини в храме, но храм бывает представлен в трех видах: во-первых, в виде дома с двускатной крышей (в этом случае богиня – рожаница), во-вторых, как постройка в виде овина с подвышенной средней частью и пышно украшенной замкнутой кровлей... В середине, во

---

* Стаття підготовлена за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮРКОН».

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

всю высоту ... изображался огромный идол Макоши с опущенными к земле руками ... Третий вид храмовых построек, внутри которых тоже помещен идол Макоши, но крыша над головой богини не сомкнута и оставляет значительный проем» [7].

Один із класиків церковної історії Є. Є. Голубинський стверджує, що засновником перших приходських церков у Київській Русі була влада. Здійснюючи хрещення певного місця чи місцевості, держава дбала і про влаштування там відповідної кількості церков та священників для них [8].

Згодом церкви почали зводитись громадами. У містах для їхньої побудови згуртовувалися люди вулиць, слобід, околиць, а в селах – округ, волостей тощо. Споруджували церкви також і приватні особи, насамперед, землевласники. До останніх належали й князі [9].

У містах зводили також соборні церкви або собори, які спільними зусиллями власних священників, священників інших міських (а часом і не тільки) церков забезпечували в храмі щоденну службу. Необхідність останньої була зумовлена тим, що кожного дня в місті знаходились люди, які бажали відспіву з нагоди побажання здоров'я своїм близьким або ж на честь пам'яті померлих родичів [10].

Крім названих, існували ще придільні храми. Це були невеликі церкви, влаштовані як у середині великих, так і прибудовані до них іззовні. З часом приділами почали називати бокові вівтарі в церквах [11].

Ще за язичницьких часів слов'яни широко використовували в будівельній справі не лише дерево, а й камінь. Не виключена можливість, що з них вони звели багато монументальних споруд, які не збереглися до наших днів. Можливо, серед них були й такі, що мали відношення до язичницьких культів [12].

Із зазначених матеріалів будували й християнські храми. Є. Є. Голубинський вважає, що церкви до монгольського періоду були на Русі дерев'яними [13]. Але цілком очевидно, що це не так. Адже тоді існувало й чимало мурованих храмів.

Слід зазначити, що сама кількість храмів на Русі на перших порах була порівняно невеликою, а типологічні риси їх мали багато спільного з храмами візантійськими. Однак час вносив суттєві корективи й зміни в церковне будівництво. Подальша феодалізація країни, поділ її на уділи й вотчини накладали свій відбиток на цей процес. Зростала не лише кількість храмів, а й удосконалювався їхній якісний показник. Дуже важливим стало те, що архітектура храмів почала все більше й більше набувати рис яскраво вираженого національного характеру. Зазначимо, що певним чином це спостерігалось із самого початку храмового будівництва на Русі, що було зумовлено формою християнської релігії – православ'ям, яке в процесі свого розповсюдження серед населення ставало важливою національною ознакою, що накладала відбиток і на церковне будівництво, надаючи національної своєрідності спорудам. Західноєвропейські собори навіть під час пізнішого середньовіччя не мали такого національного колориту й звучання, як давньоруські храми [14].

Разом із цим, храмова архітектура, зосереджена в період роздробленості Русі головним чином у руках князів, набувала певних індивідуальних рис.

Неперевершеними зразками монументального архітектурного будівництва на Чернігівщині часів Київської Русі стали Борисоглібський, Спаський, Успенський собори, П'ятницька церква в Чернігові.

Як уже зазначалося, зростала кількість храмів, що було характерно для XVII й особливо XVIII ст. (період українського Відродження). Особливо це стосувалося церков приходських. Відомо, що перші приходи були досить великими. З плином часу вони поділялися на більшу чи меншу кількість нових, так званих вторинних приходів [15].

У 1770 р. в Чернігівській єпархії нараховувалося всього 567 храмів [16], а в 1783-1784 рр. лише приходських церков на Чернігівщині було 574, про що засвідчують дані наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1 [17]

Кількість приходських церков та священно- й церковнослужителів у містах і повітах Чернігівської губернії

№ п/п	Міста й повіти	Кількість приходських церков			
		Кількість церков	Чисельність душ		
			Священиків і церковно-служителів	Їхніх дітей	Всього
1	м. Чернігів	9	32	7	39
	Чернігівський повіт	56	197	110	307
	Всього	65	229	117	346
2	м. Городня	2	9	0	9
	Городнянський повіт	61	215	154	369
	Всього	63	224	154	378
3	м. Березне	5	35	28	63
	Березинський повіт	54	129	189	318
	Всього	59	164	217	381
4	м. Борзна	5	21	21	42
	Борзенський повіт	40	114	157	271
	Всього	45	135	178	313
5	м. Ніжин	11	43	33	76
	Ніжинський повіт	35	95	128	223
	Всього	46	138	161	299
6	м. Прилуки	4	18	22	40
	Прилуцький повіт	53	131	127	258
	Всього	57	149	149	298
7	м. Лохвиця	5	22	22	44
	Лохвицький повіт	46	132	178	310
	Всього	51	154	200	354
8	м. Гадяч	6	20	6	26
	Гадяцький повіт	38	126	130	256
	Всього	44	146	136	282
9	м. Зеньків	9	35	38	73
	Зеньківський повіт	37	125	132	257
	Всього	46	160	170	330
10	м. Глинськ	3	6	3	9
	Глинський повіт	45	119	145	264
	Всього	48	125	148	273
11	м. Ромни	4	22	27	49
	Роменський повіт	46	101	150	251
	Всього	50	123	177	300
Всього по губернії		574	1747	1807	3554

Крім того, у Чернігові, Городні, Березному, Прилуках, Гадячі було по одній цвинтарній церкві, а в Ніжині – одна грецька.

Слід зазначити, що для доби українського Відродження XVII-XVIII ст. характерний розвиток місцевого самоврядування за магдебурзьким правом. У цей час значно посилюється боротьба українського народу за своє самовизначення, відбувалося пробудження його національної самосвідомості, збудження духовного життя в лоні православної церкви. Звичайно, це позначилось і на церковному будівництві. Воно зберігало народні традиції. Як справедливо зазначав С. Таранушенко, чарівні «храми-казки» вкривали всю країну, в тому числі й Чернігівщину [18].

У одному лише Чернігові в цей час було збудовано 6 дерев'яних церков: Євста-

фіївську або Михайла і Федора, Іоанна Богослова, Миколаївську, Покровську та 2 храми, зазначені на плані Чернігова «Абрис Чернігівський» 1706 р. в східній частині «першого черкаського замку», де 1946 р. було виявлено залишки Благовіщенської (1186 р.) й Михайлівської (1174 р.) церков. Муровані храми: Воскресенський, Здвиженський, Катерининський. А в Чернігівському повіті зведено 31 дерев'яний і 2 мурованих храми.

Найвиразнішими зразками монументальної архітектури зазначеної доби стали церкви Катерининська й Воскресенська в Чернігові, Спасо-Преображенська й Михайлівська – в Ніжині, Воскресенська (Благовіщенська) в Седневі та ін. [19].

Загалом протягом XVII-XVIII ст. у Чернігівській єпархії, за уривчастими даними її «Календаря» на 1891 р., було зведено 497 храмів, переважно дерев'яних [20].

З початком XIX ст. спорудження храмів продовжувалось, однак уже на зовсім інших засадах. Стало модним «казарменному вкусу подражать». Проектування й будівництво церков здійснювалося за казенними трафаретними зразками «по высочайше апробированным образцам».

На зміну тридільним і хрещатим одно-, дво- й триверхим дерев'яним та бароковим мурованим церквам прийшли храми з чотириколонними портиками, одно- чи триабсидні, одно-, три- й п'ятиглаві [21].

Картина будівництва приходських храмів у Чернігівській єпархії в першій половині XIX ст. виглядала наступним чином.

Таблиця 2 [22]

Повіти	Кількість церков		
	Всього	Дерев'яних	Мурованих
Борзенський	14	6	8
Глухівський	17	1	16
Городницький	5	4	1
Козелецький	9	4	5
Конотопський	10	2	8
Кролевецький	10	2	8
Мглинський	17	5	12
Новгород-Сіверський	6	2	4
Новозибківський	14	10	4
Ніжинський	8	4	4
Остерський	7	5	2
Стародубський	21	7	14
Суразький	8	3	5
Чернігівський	10	5	5
Всього	156	60	96

Зростанню приходів сприяло передусім природне збільшення православного населення. Неабияке значення мало поповнення православних прихожан за рахунок вихідців із інших конфесій. У Чернігівській єпархії лише з 1841 до 1851 рр. православ'я прийняли понад 70 протестантів. Цікаво, що вони поселилися колоніями в Борзенському повіті в 1767 р. Причому їм були надані найкращі землі і в такій кількості, якої не мали козаки [23]. До середини XVIII ст. колоністів тут нараховувалося 631 чол. [24], а з 1841 до 1857 рр. – 845 євреїв [25]. Цікаві дані про співвідношення християнського й єврейського населення наводимо нижче.

Таблиця 3 [26]

Чисельність християнського і єврейського населення серед міщан у повітах Чернігівської губернії (1847 р.)

Повіти	Чисельність населення	
	Християн	Євреїв
Чернігівський	1636	1644
Ніжинський	3438	641

Борзенський	1270	268
Конотопський	1406	272
Кролевецький	2813	212
Глухівський	2118	744
Новгород-Сіверський	3227	674
Стародубський	8367	1082
Мглинський	1063	1059
Суразький	3484	939
Новозибківський	9430	291
Сосницький	655	612
Городницький	3305	236
Остерський	460	334
Козелецький	568	336
Всього	43240	9344

У період 1790-1860 рр. майже на 29000 зменшилась на користь православ'я чисельність розкольників.

За даними 1847 р., Чернігівська губернія мала 1892 населених пункти, у тому числі: повітових міст, включаючи губернське, – 15, заштатних – 4, посадів – 16, містечок – 41, слобід – 12, деревень – 982, сіл – 822 [28]. У них налічувалося 856 дерев'яних і 238 мурованих церков (священно- й церковнослужителів було 2144, членів їхніх родин – 3430) [29].

У 1857 р. Чернігівська єпархія мала «кафедральний собор, 15 городських соборів, 968 приходських церковей, 4 при казенних заведеннях, 6 домових, 36 кладбищних, 49 приписних і 19 єдиноверческих, – всіх (за исключением монастирських) 1063 церкви» [30].

Для порівняння: на Харківщині в 1859 р. дерев'яних і мурованих церков було 606 [31].

**Щодо кількості церков Чернігівщини на початку ХХ ст.
оперуємо такими даними.**

Таблиця 4 [32]

Повіти	Кількість церков			
	Всього	Дерев'яних	Мурованих	Невідомо яких
Борзенський	63	39	23	1
Глухівський	82	32	46	4
Городнянський	66	58	8	
Козелецький	55	41	13	1
Конотопський	52	36	16	
Кролевецький	66	43	21	2
Мглинський	83	66	17	
Новгород-Сіверський	81	63	18	
Новозибківський	71	59	12	
Ніжинський	65	36	28	1
Остерський	73	68	5	
Стародубський	109	80	28	1
Суразький	53	43	10	
Чернігівський	81	55	24	2
Всього	1000	719	269	12

А в 1911 р. «число приходських церковей в єпархії (Чернігівській. – Авт.) 1057, домових церковей – 20, єдиноверческих – 18, приписних і кладбищенських – 186, всего 1281 церковь» [33].

Будівництво тієї чи іншої церкви розпочалося з вирішення питання про її тип, розміри, архітектурні форми і, звичайно ж, план. Ці параметри, що особливо стосува-

лися перших на Русі мурованих християнських храмів, привносилися ззовні, звідки були запозичені й форми християнської релігії [34].

Проблемою планів церков побіжно займалося багато вчених. Чи не єдиною спеціально присвяченою їй працею є дослідження М. Красовського [35]. І на сьогодні ця проблема є дискусійною в історико-архітектурній науці.

Зокрема, невирішеним залишається питання про те, плани яких церков (дерев'яних чи кам'яних) мали первісне значення. Як вважає С. Таранушенко, на Лівобережній Україні плани мурованих «візантійських» храмів часів Київської Русі були прототипами планів дерев'яних церков [36].

За приклад ученому прислужилася мурована Іллінська церква в Чернігові, збудована в XII (чи XIII) ст. Як зазначали Ю. Асєєв і Г. Логвин, «в ній виразно виступає тридільність плану, отже, і об'ємно-просторової структури, риса, яка пізніше стане найхарактернішою для української архітектури XV-XVII віків (церкви Троїці в Зимному, Воздвиженська в Луцьку, церкви в Вишнівці, Сулімівці та ін.). З Іллінською церквою схожі відкриті розкопками також невеликі церкви в Галичині» [37].

Учені вважали, що план цієї церкви став прототипом мурованих церков, яких було зведено чимало в XII-XIII століттях. А на думку С. Таранушенка, план Чернігівської Іллінської й їй подібних церков був прототипом також і дерев'яних храмів-сучасників цих церков. Риси такого плану були характерні, зокрема, для західноукраїнських церков, збудованих у Сокирниці, Стеблівці, Канорі й т. п.

Зародився цей тип плану дерев'яних церков, напевно, в XII ст., а набув поширення у XIII ст., тобто в період феодалної роздробленості на Русі. У цей час переважна частина удільних князів та бояр через відсутність коштів не мала змоги зводити пишні храми, характерні для давньоруської архітектури попередніх століть. У зв'язку з цим набували поширення зведені ними невеликі муровані церковки, плани яких ставали взірцем для ще більше поширених маленьких церков дерев'яних. Останні почали будувати також міщани й селяни. І цей тип плану набув поширення на теренах всієї України. Доречно зазначити, що його зберігали ще церкви в Хатньому на Слобожанщині (1706 р.) і Мукачеві (1777 р.). Отже, зазначений тип плану проіснував понад 500 років. А в деяких місцевостях Карпат він зберігся навіть до нашого часу [38].

Головними вимогами до планів церков Лівобережжя було дотримання симетричності в їхній побудові й забезпечення пропорційності у розбивці в натурі. Розбивку планів розпочинали з розмітки на землі центральної підбанної ділянки. А найважливіші компоненти будов (зруби стін, заломи, восьмерики, ліхтарі) формували, ув'язуючи пропорційно з розмірами планів [39].

С. Таранушенко виділяє 13 типів планів церков. На думку фахівців, найбільшу простоту й гармонійність втілюють у собі квадратні плани, які вважаються найкращими серед витриманих у пропорційному відношенні планів. За зразок такого плану С. Таранушенко взяв план церкви Св. Юрія в с. Старих Хуторах (нині частина м. Вінниці). Центральною ділянкою в ньому є квадрат, сторона якого слугує вихідним розміром для побудови плану всієї будівлі. Західна й східна ділянки (менші за розмірами) в плані також є квадратами, сторони яких рівні половині діагоналі планів центральної ділянки [40].

Саме пропорційність храмів Лівобережжя визначала їхній стиль і забезпечувала архітектурно-художній образ.

У 1824 р. Св. Синоду Російської імперії знадобилися плани й фасади казенних споруд, у тому числі й церков. Чернігівською духовною консисторією теж було «усмотрено, что указом из святейшего Правительствующего Синода, к Преосвященнейшему Лаврентию Архиепископу Черниговскому, Нежинскому и кавалеру, Августа 12 прошлого 1824 года последовавшем, по предложению Синодального члена преосвященного Серафима митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского, с прописанием имянного Его императорского Величества Высочайшего повеления, объявленного Ему преосвященному Г. Статс-Секретарем Кикиным о объявлении всем начальствующим лицам, имеющим в заведывании своем казенные здания, чтобы они вменили в непременную себе обязанность иметь всем оным зданиям планы и фасады...» [41].

Та, як з'ясувалося пізніше, їх мали далеко не всі храми. Перелік церков, у яких були відсутні плани, зазначався в спеціально складеній відомості від 3 вересня 1826 р.:

**«Ведомость ... каким именно ... в городах соборам и церквам ...
не имеется планов и фасадов**

В городе Чернигове:

*Церквам: Соборно-Николаевской, приходским: Преображенской, Успенской, Бого-
явленской, Покровской, Иоанно-Богословской, Крестовоздвиженской и Вознесенской.*

В городе Борзне:

Соборной Троицкой и приходским: Воскресенской и Николаевской церквам.

В городе Глухове:

*Соборной Троицкой, приходским: Преображенской, Трехсвятительской, Рождества
Богородичной, Покровской, Николаевской церквам.*

В городе Кролевец:

*Соборно-Рождество-Богородичной и приходским: Покровской, Преображенской и
Варваринской церквам.*

В городе Стародубе:

*Церквам каменным: Соборно-Рождество-Богородичной, приходским: Вознесенской,
Иоанно-Предтеченской, Успенской, Иоанно-Богословской, Преображенской, Богояв-
ленской, Старо-Николаевской, в новостроящейся Симеоновской, Ново-Николаевской,
кладбищной Аннинской, да деревянным Святодуховской, Захарія Елисаветинской,
Рождество-Богородичной, Михайловской, Покровской, Афанасиевской и кладбищен-
ским: Ильинской, Петропавловской и Соборо-всех Святых.*

В городе Мглине:

*Церквам: Соборной Воскресенской, приходским: Преображенской, Крестовоздви-
женской и Успенской.*

В городе Сураже:

Деревянной Благовещенской церкви.

В городе Козельце:

*Соборной Рождество-Богородичной, приходским: Градской Николаевской, Возне-
сенской, Троицкой, Богославской, заградской Николаевской.*

В городе Остре:

*Церквам: Иоанно-Предтеченской, Крестовоздвиженской, Михайловской и при ней
состоящей Николаевской, Успенской и Троицкой.*

В городе Новгородке-Северском:

*Церквам: Соборной Успенской да приходским: Воскресенской, Крестовоздвиженской,
Варваринской, Благовещенской, Покровской и Николаевской.*

В городе Конотопе:

*Соборной Рождество-Богородичной и приходским: Георгиевской, Успенской и Ни-
колаевской церквам.*

В городе Соснице:

*Церквам каменным: Соборной Троицкой и приходской Воскресенской, да деревянным:
Покровской, Крестовоздвиженской и Вознесенской.*

В городе Городне:

Соборной Троицкой и приходской Василиевской деревянным церквам» [42].

Цікаво, що в цьому списку знаходимо чимало храмів, про які відсутні згадки в літературі.

Аналогічна картина спостерігалась і в інших єпархіях: «присланы из конторы Дома Архиерейского от всех духовных правлений, монастырских настоятелей и настоятельниц предписанные сведения, и как из оных видно, что нигде почти в 3 духовных епархий на церковные, монастырские и другие здания планов и фасадов не имеется» [43].

Справу мали вирішувати губернські архітектори. «Черниговскому губернскому архитектору Медведеву предписать указом с тем, чтобы по исполнении того

рапортовал сему правлению (губернському правлінню. – Авт.), о чем и духовную Дикасторию уведомить» [44].

У своєму рапорті до Малоросійського Чернігівського губернського правління від 1 березня 1828 р. Медведєв заявив, що плани й фасади «следует составить с натуры». «Для чего потребны следующие материалы: лестницы разной величины, сколько где укажет надобность, веревки толщиною в палец, бечевки или шнуры, те и другие пеньковые; ватярпас с отвесом, треугольников два, – один в два, а другой в один аршин, отвесная доска и сажень, все сии инструменты столярной работы; бумага писчая, голландская и александрийская, карандаши, гумеластик или резина, краски с кистями, и перьями, линейки с треугольниками для чертежей; перочинные ножи, математические пильные инструменты, клей, [нерозбірливо], мука крупчатая для наклейки бумаги с досками липового дерева, греческая губка, нитки с иголками, сургуч и сальные свечи.

Сверх того

Рабочих людей два человека, знающих плотниче мастерство с их инструментами.

Приличная квартира, совместно с учеником.

Подорожная по Черниговской губернии с двумя будущими учениками и слугой.

Прогонные деньги.

2^е Без доставления всех таковых вещей сколько чего востребует надобность и людей на месте, где должна производиться работа приступить к исполнению помянутого указа, нет возможности.

3^е Как по обширности сего занятия для приведения оногo к концу, потребуются несколько лет и переезды с места на место, то до таково окончанія, настоящей должности моей исполнять удобства не представляет. На что все и прошу разрешение Его Императорского Величества указа» [45].

Час ішов, а робота все ще стояла на місці. Із рапорту архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря в Чернігівську Духовну Консисторію, датованого 6 червня 1828 р., дізнаємося, що архітектор Медведєв 19 травня «дал знать, что приступит к составлению планов и фасадов церквам и монастырям по Черниговской губернии не может по неимению у него суммы для проездов в поветы и города на прогоны, также квартиры; рабочих людей, лестниц разных величин, веревок, бечевки или шнуров, ватерпасы с отвесом, треугольников, отвесной доски, сажени, писчей голландской и александрийской бумаги, карандашей, красок и прочих потребных для снятия с натуры таковых зданий» [46].

«Касательно снятия на план монастырей и церквей» Чернігівською Духовною Консисторією було «учинено распоряжение 1828 года июня 13 дня» [47].

Але і в повідомленні Чернігівської Духовної Консисторії в губернське правління, отриманому останнім 12 грудня 1829 р., писалося, що складання планів церков у м. Мглині досі «не учинено» [48].

Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших містах. У цьому ж документі було зазначено, що «по сему предмету никакого еще действия со стороны губернского архитектора не учинено» [49].

День за днем, місяць за місяцем непомітно линули роки. Надворі стояв уже 1841 рік. До цього часу Медведєв змінив місце роботи. Як зазначалося в одному з документів, він «состоит ныне в ведомстве здешней Строительной Комиссии» [50]. На посаді губернського архітектора працювала інша людина. А робота із складання планів церков затягнулася і все ще залишалася невиконаною.

Чернігівська губернська будівельна комісія в своєму зверненні до Чернігівської Духовної Консисторії від 14 березня 1841 р. зазначала наступне: «Как и нынешний Губернский Архитектор в присутствии комиссии объявил, что при снятии планов и фасадов с монастырей, церквей и других духовного ведомства зданий прописанные в рапорте бывшего Архитектора Медведева материалы и прочие потребности есть необходимые и при том от первоначального и повторных требований Консистории по означенному предмету протекло более десяти лет времени в течение коего и самая надобность в выполнении оных могла ли вовсе или частью изменится, то об оном здешнюю Духовную Консисторию уведомить к ее соображению и зависящему от нее

дальнейшему распоряжению, на тот конец, что если Консистория и ныне признает необходимо нужным в выполнении изъясненных требований ее и будет она не имеет к тому собственных своих способов, то при возобновлении о том требования уведомила бы Строительную Комиссию и о средствах каким образом полагает Консисторию удовлетворить предстоящим при этом случае издержкам, приложив при том и новую ведомость тем зданиям, которые по нынешнем времени требуют архитектурской съемки фасадов с планами...» [51].

Як чернігівські архітектори справились із поставленими завданнями, нам установити не вдалося. Практика ж проведення обмірів церковних споруд для отримання певних креслеників і складання планів цих споруд широко ввійшла у вжиток і набула поширення в ХХ ст. Вона мала місце й на Чернігівщині.

Під час розкопок, проведених у Чернігові над р. Стрижем 1878 й 1909 рр., було виявлено рештки Благовіщенської церкви, яку збудував у 1186 р. київський князь Святослав Всеволодович [52].

Напевно, під час облоги Чернігова монголо-татарами в 1239 р. частина церковних склепінь була зруйнована. А згодом було розібрано стіни храму. У 1676 р. на місці кам'яної збудували дерев'яну Благовіщенську церкву. Але під час однієї з пожеж міста й дерев'яна церква загинула. На жодному плані, що дійшли до нас із ХVІІІ ст., вона, на жаль, не була зафіксована [53].

Розкопки Благовіщенської церкви проводилися також 1946-1947 рр. [54]. Під час них на озброєння було взято запропонований П. Покришкіним і удосконалений згодом метод архітектурно-археологічних обмірів [55].

На основі обмірних креслеників архітектор К. М. Афанасьєв запропонував варіант плану собору, згідно з яким центр дуги його середньої абсиди розташований від східної сторони підкупольного квадрата на відстані, що дорівнює стороні останнього. Дослідник керувався тим, що подібні прийоми будівництва були властиві багатьом храмам ХІ-ХІІ століть. Крім цього, в його плані чітко простежуються відносини пропорційності [56].

План церкви, складений Б. О. Рибаківим, був заснований на аналізі однотипних храмів-«ровесників» Благовіщенського. Вчений зазначав наступне: «Мой вариант отличается от варианта К. Н. Афанасьева методом отыскания центра абсид: соединив прямой линией внутренние вырезы восточной стороны подкупольных столбов, мы получаем основание треугольника (равное стороне подкупольного квадрата). Диагональ подкупольного квадрата определяет длину сторон равнобедренного треугольника. Вершина этого треугольника и есть искомый центр дуги средней апсиды. На одной прямой с ним должны лежать центры северной и южной апсид» [57].

З плану можна судити, що вона являла собою грандіозну, одночасно збудовану споруду, яка своїми розмірами перевищувала навіть Спаський собор. Напевно, вона й була зведена в знак суперництва з останнім. Б. О. Рибаків відтворив її зовнішній вигляд. Однорідним за планом із нею в ХІІ ст. був Успенський собор у Володимирі на Клязьмі (збудований Всеволодом ІІІ «Велике гніздо» в 1185-1189 рр.), який, на щастя, зберігся до наших днів. Цілком однаковими за типом спорудами стали також великі собори, зведені Ярославом Осмомислом у Галичині (до 1187 р.), Давидом Ростиславовичем у Смоленську (біля 1191 р.).

Чернігівська Благовіщенська церква була першою церковною спорудою, яку оточували галереї-усипальниці. Її створював майстер-новатор. Зберігаючи традиції чернігівського зодчества, він уніс ряд нових прийомів у будову, чим вписав нову сторінку в історію давньоруської архітектури [58].

Унікальною пам'яткою архітектури є П'ятницький собор у Чернігові. Своєрідну композицію його пірамідального ступінчастого верху професор М. М. Воронін пов'язував із зародженням національної течії в храмовій архітектурі [59], яка у руському зодчестві ХІІ-ХІІІ століть знайшла втілення в творчості різних обласних шкіл.

Храм не має точного датування в літописах. Деякі вчені, взявши за основу літописне повідомлення 6624 р., що «того же лета и Предислава черница, Святославна представися», вважали, що ця черница (дочка Святослава Ярославича) й збудувала

тоді П'ятницький жіночий монастир і муровану церкву при ньому. Отже, датою зведення храму називали 6624, тобто 1116 р. [60].

Інші вчені час будівництва церкви визначали кінцем XII ст. Проф. Ф. Ф. Горностаєв – кінцем XIII ст. [61]. А історики кінця XVIII – першої половини XIX століть доводили цю дату до першої половини, а то й кінця XVII ст. Таку точку зору мав пізніше й проф. П. Лашкар'єв, який, крім цього, вважав, що П'ятницький храм був збудований із залишків стародавньої церкви [62].

Цікаво, що останній подав і план та розріз церкви. Однак стародавня кладка стін показана там лише до половини висоти споруди.

Як з'ясувалося, в XVII ст. П'ятницький собор був не зведений, а перебудований. Капітальній перебудові на засоби генерального обозного Василя Дуніна-Борковського він піддавався наприкінці цього століття. Це був час зародження в архітектурі українського бароко. Тож в його стилі й було перебудовано названий храм.

Зміни в будові храму відбувалися також у зв'язку з пожежами 1750, 1862 рр. У 1786 р. монастир закрили, а собор почав діяти як П'ятницька приходська церква. У 1820 р. до неї прибудували дзвіницю, а в 1850 р. – нові приділи [63].

Саме обставини, пов'язані з перебудовою П'ятницького храму, ускладнювали його вивчення й протягом досить тривалого часу відволікали увагу дослідників.

Пізніше становище ускладнювалося тим, що собор дуже постраждав від німецьких підпалювальних снарядів, скинутих 23 серпня 1941 р. (згоріла частина будівлі й середина приміщення). А згодом зазнав руйнації від фугасних бомб під час повітряного бомбардування міста 25 (26) вересня 1943 р. [64].

Корінним чином картина змінилася, коли за справу взявся геніальний архітектор Петро Дмитрович Барановський (1892-1984 рр.). До реставрації споруди він приступив 1943 р., а закінчив її наприкінці 1961 р. Переборюючи неймовірні труднощі, викликані непорозумінням з боку місцевої влади, та всілякі бюрократичні перепони, П. Барановський з честю виконав намічене ним завдання. Проведені вченим точні обміри пам'ятника й відкрита ним іще в 1920-30-х рр. під час роботи в Коломенському система цегляної давньоруської кладки дали йому змогу провести реставрацію на найвищому науковому рівні, результатом чого стало відтворення первісного обрису П'ятницької церкви (не за аналогією, а так, як це було в дійсності). Як справедливо зазначав наш земляк, талановитий архітектор А.А. Карнабед, «в этих условиях само восстановление Пятницкой церкви в ее первоначальном виде было чудом. И Барановскому было дано это чудо сотворить» [65].

Нині ця унікальна пам'ятка давньоруської архітектури кінця XII – початку XIII століття є діючим собором Української Православної Церкви Київського Патріархату. П'ятницька церква гостинно запрошує своїх відвідувачів. Здається, ось-ось до неї завітає й Петро Дмитрович Барановський, завдяки подвижницькій діяльності якого Свята Параскева П'ятниця в своїй неповторній величі постала з руїн і народилася заново.

Цікавою з архітектурної точки зору є Чернігівська Успенська церква Єлецького монастиря, збудована, як вважають учені, в XII ст.

Серйозні дослідження її були здійснені в літні місяці 1924 й 1926 років. Як зазначав І. Моргилевський, у своєму плані ця споруда розбита на головну, середню та дві бічні нави. Зі сходу вони закінчуються трьома вівтарними апсидами, а з заходу – нартексом (притвором). Останній поділений на три ділянки (у відповідності до трьох нав), кожна з яких має таку ж ширину, як і її нава [66].

Слід зазначити, що з точки зору планування, методів будівництва, архітектурних форм тощо виділилася ціла група пам'яток типу Єлецької церкви в Чернігові. Це київські Успенська (1131-1132 рр.) та Кирилівська (1140 р.) церкви, Успенська канівська (1144 р.), Успенська й «Стара Катедра» у Володимирі Волинському, смоленська Борисоглібська та білгородська Святоапостольська (1197 р.) [67].

У 1940-х рр. було проведено масштабні роботи з дослідження собору. Вони здійснювались у кілька етапів. У 1947 р. дослідження полягали в обмірах та обстеженні тих частин собору, які вціліли. А наступного року проводилися зондажі щодо виявлення залишків частин споруди, які не збереглися над сучасним рівнем землі.

Відомо, що собор був одноабсидною спорудою. У процесі досліджень виявили нижні частини стін абсиди, складені з цегли початку XVII ст. Встановлено, що по битій цеглі XII ст. проводилась із цегли XVII ст. і кладка підлоги. Стародавня підлога була на 1,65 см нижчою від тієї, що існувала до 1941 р. Храм було зведено на початку XII ст. чернігівським князем Данилом Святославичем [68].

Під час розвідувальних розкопок було виявлено кладку з цегли XII ст. і встановлено, що храм з трьох боків оточувала галерея.

Поблизу східної стіни абсиди містився престол римсько-католицького типу. На основі цього було встановлено, що в 1620-1630 рр. собор перероблявся за типом польського костьолу.

Борисоглібський собор є на планах XVIII-XIX століть. Дослідження 1940-х рр. дали змогу здійснити реставрацію плану та розрізу будівлі й засвідчили про те, що «Борисоглібський собор є одним з найбільш ранніх відомих пам'яток даного типу з галереєю і показує безперервність традиції в архітектурі Древньої Русі – оточувати основні споруди галереями, що характерно для великих князівських споруд X-XI ст. (Десятинна церква, Софія Київська, Софія Новгородська та ін.)» [69].

Вражає своєю величністю Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Письмові джерела не вказують на точну дату його зведення. Короткі літописні згадки дають змогу говорити, що воно розпочалося князем Мстиславом між 1024-1036 рр., тож собор вважається одночасно збудованою мурованою спорудою першої половини XI ст. Це найстаріший на теренах колишнього СРСР кам'яний храм, що зберігся до наших днів [70].

Собор здавна привертав увагу дослідників. Досить серйозно він вивчався, зокрема, в 1923 р. Іполит Моргилевський на високому науковому рівні провів обміри храму, на основі чого було складено схеми співрозмірності його плану.

Як зазначав учений, план храму являє собою «досить витягнений по лінії схід-захід чотирикутник, що має 28,25 м довжини і 19,20 м ширини (по внутрішньому проміру), що складає в середньому співвідношення боків коло 1,5. Площу чотирикутника розбито на три нави, з котрих середня має 7,60 м ширини, а бічні по 4,40 м ширини, що складає співвідношення ширин нав коло 1,7» [71].

У ньому було багато спільного із планом Спаса на Берестові в м. Києві. Особливо це стосувалося побудови західної частини обох храмів.

Існує думка, що собор засновано в 1026-1032 рр. П. Смолічев достовірнішою вважає останню дату, адже під час смерті Мстислава 1036 р. його стіни було «взввише яко на кони стояще рукою досящи». Продовжував будівництво князь Ярослав, а завершив його чернігівський князь Святослав біля 1070-х рр. [72].

На момент дослідження чернігівський Спас мав вигляд монументальної будови з трьома вівтарними півколами – абсидами з двома баштами з західного боку. Він зберігся без будь-яких прибудов. Однак писемні згадки засвідчують, що храм мав «терем» – усипальницю чернігівських князів. Тут були поховані фундатор собору чернігівський князь Мстислав Володимирович (помер 1036 р.), спершу князь чернігівський, а згодом – київський Святослав Ярославич (помер 1076 р.), Ігор (Георгій) Ольгович (помер 1147 р.) та інші [73].

І дійсно, під час розкопок М. О. Макаренка навколо Спаського собору з лівого і правого боків було виявлено дві прибудови поховального типу. Можливо, це й був згаданий вище «терем».

Крім цього, біля південно-західної вежі з боку південної стіни Спаса було виявлено рештки колишньої тривівтарної церкви, фундаменти якої лежали під цією вежею. На думку Миколи Омеляновича, ця церква була або хрестильнею (як у Софійському соборі чи Єлецькому монастирі), або домовою церквою князів [74].

Слід зазначити, що М. О. Макаренкові належить обстеження й дослідження однієї з найуніверсальніших пам'яток храмової архітектури – Юр'євої Божниці в м. Острі (раніше знаходилась на території с. Старогородки, що ввійшло до складу міста), яка перебувала в досить непристойному, зруйнованому стані.

Храм вважається найдавнішою пам'яткою церковної архітектури на Чернігівщині

доби Київської Русі [75]. Зведений він був після того, як Володимир Мономах у 1098 р. «заложив ... Городъ на Вьстри (р. Острі. – Авт.)».

Хто й коли збудував храм, точно невідомо. Деякі дослідники вважають, що це була справа рук самого князя. І звів він церкву в 1098 р. Такої думки дотримуються, наприклад, М. Будлянський, В. Сапон, М. Куриленко [76].

На думку М. О. Макаренка, «церква з'явилась між роком заснування Городця, 1098-м і подією року 1152-го. Нині я гадаю, що її збудував ні хто інший, як Юрій Довгорукий, що з року 1120 сидів в Ростовській області (пом. 1157). Себто божницю збудовано не раніш 1120 і не пізніш 1152 року, в ті часи, коли Юрій домагався Київського столу, і йому бажано було сидіти найчастіше близько Києва» [77].

Дослідженням «Юр'євої Божниці» займалися також М. Константинович [78], П. Добровольський [79]. Цікаво, що в останнього знаходимо й її план.

М. О. Макаренко виконав також велику роботу, що стосувалася обмірів церков Лівобережжя XVII-XVIII ст., у тому числі й Чернігівщини. Серед них було чимало й таких, що не збереглися на сьогодні. У 1908 р. в Санкт-Петербурзі окремим відбитком вийшла праця вченого, присвячена зазначеній проблемі [80].

Як зазначає сучасний учений Віктор Вечерський, ця праця й нині «може правити за зразок комплексного історико-мистецького дослідження» храмового будівництва. «Дослідник проаналізував усі аспекти ... Він чи не перший з мистецтвознавців звернув увагу на основний художній прийом формування інтер'єру українського дерев'яного храму XVII-XVIII ст.: контраст лапідарності простих, не прикрашених архітектурних форм і вибагливої пишності поліхромного багатоярусного іконостаса» [81].

Найкращим знавцем у галузі дослідження дерев'яної монументальної архітектури Лівобережжя зарекомендував себе С. А. Таранушенко, вінцем наукової творчості якого стала класична монографія із зазначеної проблеми [82].

У ній він приділив значну увагу й церквам Чернігівщини. Багато з них не збереглися до наших днів, але вчений зафіксував їх на світлинах. Він провів скрупульозні обміри храмів, зробив їхні кресленики тощо. У книзі С. А. Таранушенка знаходимо плани багатьох церков, у тому числі й деякі з тих, що мали скласти в XIX столітті чернігівські архітектори. Останні стосуються церков: сосницької Вознесенської – збудована 1659 р., не збереглася; крелевецької Покрови – 1779 р., не збереглася; новгород-сіверських: Варвари – 1788 р., не збереглася, Покрови – 1767 р., не збереглася, Миколи – 1764 р., збереглася.

Запропонована стаття не претендує на повне висвітлення порушеної теми. Ми зупинилися лише на найбільш яскравих і цікавих, на наш погляд, моментах.

Обміри храмів з метою складання їхніх планів і всебічного дослідження, крім згаданих, виконувало багато інших учених і архітекторів. Ця робота не втратила своєї актуальності й до сьогодні. Вона продовжує й далі чекати на своїх дослідників.

1. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Ідеологія української церкви. – К., 2013. – С. 135.

2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Служити народові – то служити Богові. – К., 2013. – С. 185.

3. Див., напр.: Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 35.

4. Там само.

5. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – С. 121.

6. Там же. – С. 122.

7. Там само. – С. 126.

8. Голубинский Е. История русской церкви. – М.: Университетская типография, 1901. – Т. I. – Период первый, Киевский или домонгольский. – Первая половина тома. – С. 487.

9. Там само. – С. 488.

10. Там само. – С. 497.

11. Там само. – С. 494.
12. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 35.
13. Голубинский Е. Указ. соч. – С. 488.
14. Брунов Н.И. К вопросу о самобытных чертах русской архитектуры X-XII ст. // Русская архитектура. – М., 1940. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 36.
15. Голубинский Е. Указ. соч. – С. 487.
16. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 ч. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – Кн. 1. – С. 116.
17. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. В Чернигове 1786 года. – К.: В университетской типографии, 1851. – С. 172-174.
18. Карнабід А. Монументальна дерев'яна і мурована архітектура Чернігівщини (загальний огляд) // «Пам'ятки християнської культури Чернігівщини» (Матеріали наукової конференції). – Чернігів, 2002. – С. 56.
- Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – С. 39.
19. Карнабід А. Вказ. праця. – С. 57-58.
20. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – Отдел первый. – С. 61-123.
21. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 717.
- Карнабід А. Вказ. праця. – С. 59.
22. Складено за: Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Выпуск 7. – Приложения. – С. 1-50.
23. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 122.
24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11134. – Арк. 51. (Далі: ДАЧО).
25. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 122-123.
26. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 11134. – Арк. 51.
27. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 151-152.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. – 11134. – Арк. 44.
29. Там само. – Арк. 32, 45.
30. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Указ. соч. – С. 116.
31. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. 1. – С. 40.
32. Підрах. авт. за: Карнаухов Е. Указ. соч. – С. 1-50.
33. Див.: Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография «С.В. Кульженко», 1911. – С. 179.
34. Афанасьев К.Н. Указ. соч. – С. 36.
35. Красовский М. Планы древнерусских храмов. – Пг., – 1916.
36. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 751.
37. Асеев Ю., Логвин Г. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Пам'ятки історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 39.
- Батюшков П.Н. Памятники старины в западных губерниях империи. – СПб., 1868. – Вып. I-II.
- Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс в Зимно // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 96-98.
- Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 752.
- Антонієві печери та Троїцько-Іллінський монастир. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – С. 28.
38. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 752-753.
39. Див.: Там само. – С. 720, 722, 723.

Афанасьев К.М. Про пропорциональність пам'ятників древньоруської архітектури XI-XII ст. // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 49-54.

Максимов П. Опыт исследования пропорций в древнерусской архитектуре // Архитектура СССР. – М., 1940. – №1.

Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. – К.: Вид-во «Будівельник», 1969. – С. 27.

Чепелик В. Пропорциональність в народнім зодчестві // Збірник наукових праць аспірантів Київського інженерно-будівельного інституту. – К., 1963. – Випуск 29. – С. 75-85.

40. Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 754.

41. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1^а. – Спр. 1975. – Арк. 5.

42. Там само. – Арк. 8–9.

43. Там само. – Арк. 11.

44. Там само. – Арк. 11 (зв.).

45. Там само. – Арк. 15 – 15 (зв.).

46. Там само. – Арк. 17 (зв.), 20 (зв.), 21.

47. Там само. – Арк. 17 (зв.) – 18.

48. Там само. – Арк. 19.

49. Там само. – Арк. 21 (зв.).

50. Там само. – Арк. 3.

51. Там само. – Арк. 26 – 26 (зв.).

52. Самоквасов Д.Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – №35.

Кибальчич Т.В. Археологическая находка // Черниговские епархиальные ведомости. – 1878. – Прибавления к №25.

Добровольский П.М. Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова. – Чернигов, 1908.

Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г. – Чернигов, 1910.

Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. голови секції академіка Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 205 (Далі: Чернігів і Північне Лівобережжя...).

53. Див.: Рыбаков Б.О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 55 (Далі: Благовіщенська церква...).

54. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – №11. – С. 69-78. (Далі: Древности Чернигова...).

55. Покрышкин П. Краткие советы для производства точных обмеров в древних зданиях // Известия Императорской археологической комиссии. – 1905. – Выпуск 16. – С. 120-123.

56. Див.: Рыбаков Б.А. Древности Чернигова... – С. 79.

57. Там само. – С. 81.

58. Рыбаков Б.О. Благовіщенська церква... – С. 56, 57, 60, 63.

59. Советская книга. – 1949. – №10. – С. 109.

60. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М.: Изд-во «Отчий дом», 1996. – С. 57.

61. Горностаев Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. 1908-1909 / Под ред. П.С. Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 67.

62. Лашкарев П. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Том II. – С. 146.

63. Барановский П.Д. Указ. соч. – С. 47.

64. Див.: Там само. – С. 49.

Карнабед А.А. Возрождение Черниговской «Пятницы» // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М., 1996. – С. 189.

65. Ильина М.Н. Первый директор // Петр Барановский: Труды, воспоминания современников. – М., 1996. – С. 208-217.
Карнабед А.А. Указ. соч. – С. 192.
66. Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 196.
67. Див.: Там само. – С. 200.
68. Смолічев П. Вказ. праця. – С. 132.
69. Остапенко М.А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові // Архітектурні пам'ятники: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 64-72.
70. Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 169.
71. Там само.
72. Див.: Смолічев П. Вказ. праця. – С. 132.
73. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса. (Археологічні дослідження року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 184-185.
74. Там само. – С. 196.
75. Див., напр.: Куриленко М. Свята Чернігівська земля. – Ніжин, 2007. – С. 74.
76. Див.: Будлянський М., Сапон В. Мандрівка по вертикалі. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1994. – С. 10.
Куриленко М. Вказ. праця. – С. 74.
77. Макаренко М. Старгородська «Божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С. 206.
78. Константинович М. Развалины Юрьевой Божницы в селе Старгородке. – К., 1896.
79. Добровольский П.М. Юрьева божница // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1902. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 71-93.
Добровольский П.М. Юрьевская Божница. – Чернигов, 1903.
80. Памятники украинского искусства XVIII века. – СПб.: Типография Санкт-Петербургского Градоначальства, 1908.
81. Вечерський В. Передмова // Таранушенко С. Вказ. праця. – С. 9.
82. Таранушенко С. Вказ. праця.
83. Там само. – С. 85, 564, 619, 446, 421.

В статье на основе использования широкого круга источников, в том числе неопубликованных, и литературы воссоздаются интересные моменты развития церковного строительства на Черниговщине. Предоставляются сведения о количестве и типах храмов. Рассматриваются вопросы реконструкции церквей на основе их предварительного обследования и составления чертежей. Значительное внимание уделено освещению проблемы, связанной с планами храмов, которая недостаточно исследована в историко-архитектурной науке.

Ключевые слова: христианство, православие, церкви, храмы, Черниговщина, уезды, Киевская Русь, XVII-XIX вв., исследование, планы церквей, ученые.

This article contains interesting facts about construction and reconstruction of the churches in Chernihiv region, and information about quantity and types of the churches. Also it highlights the problem of the architectural plans of the churches. Many archive materials are used.

Keywords: Christianity, Orthodoxy, churches, Chernihiv region, Kievan Rus', XVII century, XVIII century, research, architectural plans of the churches, construction, building, reconstruction.